

yaşayan sünnet ve sosyal hayat

Ahmet KELEŞ

Prof.Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İslâm dini, Hz. Muhammed (a.s.)'e indirilen Kur'an vahyi ile başlamış ve yaklaşık çeyrek asırlık bir sürede kemâle ermiş son ilahî dindir. Kur'an, Allah'ın gönderdiği "*Son Mesaj*" olarak, insanlığın kıyamete kadar ihtiyaç duyacağı en temel evrensel ilkeleri ihtiva etmektedir. Bu yönüyle Kur'an, ilk nazil olduğu günden bugüne ve tabii gelecekte de "*İslamî*" hayatın en temel referansı olmaya devam edecektir.

İlk nazil olduğu toplumda Kur'an, Hz. Muhammed (a.s.)'in hayatında uygulamasını bulunmuş, pratiğe aktarılmış; ferdî, ailevî ve toplumsal yönleriyle temsil edilmiştir. "*Kur'an'ın Hz. Muhammed (a.s.)'in hayatında tezahür etmesi*" olarak ifade edebileceğimiz bu durum, geleneğimizde *Sünnet* olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda Sünnet, Kur'an vahyinin rehberliğinde Hz. Muhammed'in ortaya koyduğu dinî hayattır. Bu hayat içinde **Kur'an** ve **Sünnet** iç içedir. Bir bütün hâline gelmiş olan bu aslî unsurları birbirinden ayırt etmek, her ikisini de anlaşılmaz kılmakla eş değerdir. Yani, son zamanlarda sıkça dile getirildiği şekliyle, ne sadece **Kur'an**, ne de sadece **Sünnet** (sadece sünnet diye bir şey olamaz) İslam Dini'dir. Yaşayan İslam'ın özü, Kur'an ve Hz. Muhammed'in (a.s.) hayat-ı seniyyelerinden ibarettir.¹

İlk Müslüman nesilden itibaren, İslâm dininin Kur'an ve Sünnetten ibaret olduğu hususunda, kayda

değer bir muhalefet söz konusu olmamıştır.² Ancak, Hz. Muhammed (a.s.) ve ashâbı ile birlikte örneklen-dirdiği İslâm'ın daha sonraki devirlere nasıl aktarıla-cağı konusunda, diğer bir ifadeyle Sünnetin nasıl yaşatılıp güncelleştirileceği hususunda bir takım yak-laşım farklılıkları olmuştur.³ Bu mütevazı yazımızda biz de bu sorun üzerinde durmaya çalışacağız.

Konuya girmeden önce, tüm Müslüman ülkelerde ol-duğu gibi ülkemizde de **Sünneti yeniden anlamaya çalışmak** ve onu modern hayatımıza tatbik etmek ar-zusuyla yoğun bir şekilde bilimsel çalışmaların yapıldığını belirtmeliyiz. Son on yıl içinde bu amaca yönelik yapılan sempozyum ve paneller, konuya olan ilginin yoğunluğunu gösterdiği gibi, bir sorunun varlığına da işaret etmektedir. Bu sorun, "**Sünnetin güncellenmesi**" sorunudur. Diyanet İşleri Başkanlığının son yıllarda dü-zenlediği "**Kutlu Doğum Haftası**" etkinliklerini, "**H.z. Muhammed (a.s.)'i Anlamak**" başlığıyla ele alması ve bu etkinliklerinde işlenecek konuları da söz konusu amaca yönelik olarak belirlemesi, sözünü ettiğimiz so-runun, resmî din hizmetleri düzeyinde de fark edildiği-nin sevindirici bir göstergesidir.

Sünnet, Kur'an vahyinin rehberliğinde Hz. Muhammed'in ortaya koyduğu dinî hayattır. Bu hayat içinde Kur'an ve Sünnet iç içedir. Bir bütün hâline gelmiş olan bu aslı unsurları birbirinden ayırt etmek, her ikisini de anlaşılabilir kılmakla eş değerdir. Yani, son zamanlarda sıkça dile getirildiği şekliyle, ne sadece Kur'an, ne de sadece Sünnet (sadece sünnet diye bir şey olamaz) İslâm Dini'dir.

Hangi coğrafya ve kültürde olursa olsun, orada İslâmî bir hayattan söz edeceksek, Sünnetten bahsetmek zorundayız. Bu zorunluluk, Hz. Peygamber'in peygamberliği ve vahye mazhar oluşunun getirdiği bir iman meselesi olmasının yanında, esas olarak onun bir insan oluşundan gelmektedir. Yani bizim gibi bir insan olmasından, içimizden biri oluşundan.. O, bir insan ve bir kültür mensubu olarak tarihî ve tarihsel bir varlıktır ve yaşadığı sosyal hayatın bir parçasıdır. O aynı zamanda bir fert, bir aile reisi ve bir kavmin üyesidir. İfade etmeye çalıştığımız bu durum, onun hayatının hem dinî anlamda, hem de bizatihi insanî bir hayat olması açısından önem arz etmektedir. Vur-gulamak istediğimiz şey, Hz. Peygamber (a.s.)'in ha-yatının; ütopik, kurgusal ve olağan üstü bir durum

değil, tamamen doğal ve bize, yani insanlığa ait bir olgu olduğudur. İslâm dini, insanlığa getirdiği mesaj-larını, bir "**insan**" rol modeliyle ve örneğiyle sunarak, bu dinin tüm insanlar tarafından algılanabilir ve uy-gulanabilir olmasını da garanti etmiştir.

Sünnet, dinî bir hayat olarak insanî yaşamı ilgilendir-diği için, bugün yaşayan Müslümanlar olarak onu "**çağdaş**" bir bakış açısıyla anlamamız gerekmektedir. Burada kullandığımız "**çağdaş**" sözcüğü Batı modernizmi anlamında değildir. Bizim kastettiğimiz, Sünneti kendi yaşadığımız çağ ile paralel ve eş za-manlı kılmak ve çağımızın problemlerine onunla çözüm bulmaktır. Yine burada bu sözcükle işaret etmek istediğimiz diğer bir husus da, insan yaşamın-daki değişim ve değişimin sürekliliği gerçeğinden ha-reketle Sünnetin **her çağ ile çağdaşlaşması** gerektiğini vurgulamaktır. Hiçbir kuşağı bir önceki ve sonraki kuşakla bir tutamayacağımız ve aynı kabul edemeyeceğimiz için, her bir kuşak kendi tarihi ve sosyal konumunu göz önünde bulundurarak Sünneti yeniden anlamalı ve anlamlandırmalıdır. "**çağdaş Sünnet**" anlayışı ifadesiyle kastettiğimiz budur.⁴

A- Sorun Alanı

Yukarıda kısaca işaret etmeye çalıştığımız, bir hayat modeli hâlinde Sünnetin hayatın akışına paralel olarak sürekli güncellenmesi gerektiği hususu, her asırda ol-duğu gibi çağımızda da çözülmesi gereken bir probl-em olarak durmaktadır. Bu, çağdaş sosyal bilimcilerin "**problematik**" dedikleri türden bir probl-emdir.⁵ Problematik ile tek bir sorundan ve ona ait çözümden değil, bir problemler ağından ve bütününden, buna bağlı olarak da yine bir çözümler bütününden söz etmekteyiz. Bu açıdan Sünnetin güncellenmesi ve **çağdaş yorumu**; tek bir sorun ve çö-zümden oluşan bir problem olarak karşımızda durma-maktadır. İşte bu nedenle konumuz bir problematiktir.⁶

"**Sünnetin problematigi**" ifadesi, geleneğimizde daha ilk asrın başından itibaren zuhur etmiş olan içsel so-runlarla birlikte, modern zamanların küresel değişim ve dönüşümünün neden olduğu haricî sorun alanlarını da birlikte kapsamaktadır. Ancak burada hemen belirtmemiz gerekir ki, "**haricî unsurlar**" olarak ifade ettiğimiz küresel değişim ve dönüşümler, yaşadığımız hayatı ve dünyaya bakışı temelinden etkilemiş ve de-ğiştirmiştir. Bu nedenle, Sünnetin çağımızdaki gün-cellenmesi, işbu "**haricî unsurların**" oluşturduğu sorunları da mutlaka dikkate almamızı gerektirmek-tedir.

Bugün, şu ya da bu şekilde sürekli olarak kültürlerin birbirinden etkilendiği ve her geçen gün de bu etkililiğin ivmesinin arttığı bir dünyada yaşamaktayız. Böyle bir dünyada artık, kendi içine kapalı bir toplum hayatını sürdürmek ve yaşamak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Hiçbir toplum ve kültür, diğer toplum ve kültürlerle ait olduğu gerekçesiyle, karşı karşıya olduğu sorunlara; “beni ilgilendirmiyor” tepkisini veremez. Diğer bir ifadeyle, “İslâm’ın sorunları Müslümanları ve Müslüman ülkeleri ilgilendirir” şeklinde bir yaklaşım, ne sorun tespiti açısından, ne de soruna çözüm üretebilme bakımından doğru bir tavır ve yaklaşımdır.⁷ “Sünnetin güncellenmesi” olarak tespit etmeye çalıştığımız *problematik* budur.

Bugün Müslüman ülkeler; bir taraftan çağdaş dünyayı tarihin dışında kalmadan⁸ yakalayıp onunla yaşamayı ve yarışmayı başarırken, diğer taraftan da kendilerine özgü değerleri çağdaş hayatın vazgeçilmez temelleri hâline getirmek zorundadırlar. İşte bu performansı gösterebildiğimizde, Sünneti çağdaşlaştırmış ve âdeta Hz. Muhammed (a.s.)’i kendimize çağdaş kılmış olacağız. Tam da burada Hz. Âişe’nin şu sözünü hatırlamalıyız: “Bugün Rasulullah olsaydı böyle böyle yapardı...”⁹ Çağımız İslâm dünyasının muhtaç olduğu bilimsel zihniyetin, Hz. Âişe’nin mezkûr anlayış ve tavır olduğunu düşünüyoruz. Ne zaman biz de kendimizden emin olarak; “Bugün Hz. Muhammed (a.s.) olsa idi böyle yapardı” diyebileceğiz, işte o zaman hem Sünneti güncelleyebilmiş, hem de tüm güncel sorunlarımıza cevap bulmuş olacağız.

İlk zuhur edişinden neredeyse yarım asır sonra dünyanın büyük bir coğrafyasına yayılan ve çok kültürlü bir yapıya dönüşen İslâm dini, daha o günlerden itibaren işaret etmeye çalıştığımız sorunlarla yüzleşmiştir. İlk dönem Müslüman âlimler, başta Sahabe ve Tâbiin olmak üzere, karşılaştıkları tüm sorunları Sünneti güncelleyerek aşmayı başarmışlardır. Bu vesileyle bir çok usûl (metodoloji) ve spesifik ilim alanları geliştirmişlerdir. Örneğin, “Fıkıh Usulü” ve “Fıkıh ilmi” bu tür çabaların bir sonucu olarak zuhur etmiştir. Dinî nassların nasıl anlaşılacağı ve yorumlanacağına ilişkin esasları belirleyen Fıkıh Usulü ile bu usule uygun olarak dinî ilkelerin hayata yansımaları işlevini üstlenen Fıkıh ilmi, geleneğimizde sözünü ettiğimiz sorunu aşmayı kendisine hedef edinmiştir. Ayrıca her yüzyıl başında geleceği haber verilen “müceddid”¹⁰ anlayışı da, hem dinin güncellenmesi sorununu kabul eden, hem de bu sorunu çözmeyi hedefleyen bir algı ve anlayışa işaret etmektedir.

İslâm geleneğinde yetişmiş sayısız müçtehit ve mezhep kurucusunun varlığı, dinî nassların zaman içinde nasıl anlaşılacağına dair fiili olarak görev yapmış din bilginlerinin varlığını göstermektedir. Bu itibarla *İç-tihat*, İslâm geleneğinde vazgeçilemez bir dinî faaliyettir. Tek başına bu faaliyet bile, geleneğimizde; “dinin güncellenmesi” sorununun ne derecede fark edildiğinin apaçık bir kanıtıdır. Müslüman âlimler, sadece sorunun farkında olmakla kalmamış, çözüme yönelik gerekli tüm bilimsel faaliyetleri, hem teorik, hem de pratik olarak gerçekleştirmişlerdir.

Vurgulamak istediğimiz şey, Hz. Peygamber (a.s.)’in hayatının; ütopyik, kurgusal ve olağan üstü bir durum değil, tamamen doğal ve bize, yani insanlığa ait bir olgu olduğudur. İslâm dini, insanlığa getirdiği mesajlarını, bir “insan” rol modeliyle ve örneğiyle sunarak, bu dinin tüm insanlar tarafından algılanabilir ve uygulanabilir olmasını da garanti etmiştir.

Bütün bu açıklamalarımızdan sonra artık şu soruyu sorabiliriz:

Sünnet Nedir?

Sözlük anlamıyla; yol, gidişat, töre, âdet, gelenek gibi anlamlara gelen “Sünnet”, kavram olarak çeşitli tanımlara sahiptir. Bu çeşitlilik, her bilim alanının kendisine göre bir tanım yapmasından kaynaklanmaktadır. Müslüman âlimler Sünnetin, Kur’an-ı Kerim ile birlikte İslâm’ın temel iki kaynağını teşkil ettiğinde ittifak etmişlerdir.¹¹ Ancak, konu ilimler arası usul ve amaç farklılıklarına gelince “Sünnet”in tanımında bazı farklılıklar olabilmektedir. Örneğin Fıkıh Usulü kendi amaç ve prensipleri açısından bir tanım yaparken; Fakihler, Hadisçiler, Siyer bilginleri ve Tarihçiler daha farklı tanımlar yapmaktadırlar.¹²

Bizim benimsediğimiz ve yaptığımız tanım ise yukarıda belirttiğimiz bilimler arası farklılıkları dikkate almadan, hepsini kuşatan bir tanımdır. Bu tanım, Kur’an’da ifade edilen; “Allah’ın elçisinde sizin için en güzel örnek vardır”¹³ mesajına dayanmaktadır. Sünnet, Kur’an’ın bu ve benzeri birçok âyetiyle Müslümanları ona tâbi olmaya ve onun emir ve yasaklarını dinlemeye davet ettiği Hz. Muhammed (a.s.)’in ortaya koyduğu dinî pratiktir. Bu genel çerçeve, sün-

netin taşıdığı anlamın kapsamını da göstermektedir. Yani o, *dinî hayatın tamamının adıdır*.

İşaret etmeye çalıştığımız çerçevede kısa bir tanım yapmamız gerekirse şu tanımları yapabiliriz:

“Bir insan ve peygamber olarak Hz. Muhammed (a.s.)’in Dinî hayat olarak ortaya koyduğu tüm pratikler ile yine bir insan ve bu defa da bir Müslüman olarak sosyal hayatın her katmanında sergilediği ahlâkî davranışları ve duruşlarıdır.”

Dikkat edilirse bu tanımda altı çizilen ve öne çıkarılan iki öge vardır; biri dinî hayat, diğeri de ahlâkî davranıştır. Fukahanın (İslam hukukçuları), dinî mükellefiyetleri; farz, farz-ı kifaye, vacip, sünnet-i müekked, sünnet-i gayr-i müekked, mendub, müstehab, mübah gibi taksimata ayırmaları tamamen özel alan anlayışının bir sonucudur. Biz bu tanımların tamamını “*Sünnet*” genel başlığı altında ifade ediyoruz.

Bugün Müslüman ülkeler; bir taraftan çağdaş dünyayı tarihin dışında kalmadan yakalayıp onunla yaşamayı ve yarışmayı başarırken, diğer taraftan da kendilerine özgü değerleri çağdaş hayatın vazgeçilmez temelleri hâline getirmek zorundadırlar. İşte bu performansı gösterebildiğimizde, Sünneti çağdaşlaştırmış ve âdeta Hz. Muhammed (a.s.)’i kendimize çağdaş kılmış olacağız.

Sünneti bu şekilde genel bir şemsiye kavram hâline getirmemizin nedeni, Hz. Peygamber (a.s.)’i hayatın her alanında örnek kılmak ve rehber olmasını sağlamaktır. Geleneğimizde Sünnete baştan beri böyle genel bir tanımla bakılmaması, zamanla sünneti bir takım nafîle ibadetler ve bazı şekilsel görüntülere hasmış gibi yanlış algılamalara sebep olmuştur. Yukarıda özellikle altını çizdiğimiz; “*Sünnetin, dinî hayatın tamamını kapsamı*” kaydı ile “*dinî hayat*”a dâhil olmayan hayatın diğer alanlarını Sünnet’in dışında bırakıyoruz. Böylece, kültürel, tarihsel ve kişisel birçok husus tanım dışında kalmış olmakta ve dinî bir sorumluluk getirmemektedir. Örneğin, Hz. Muhammed (a.s.)’in içinde yaşadığı topluma ve tarihî koşullara ait evi, ev eşyaları, giysileri ve şekilleri, fizikî görüntüleri gibi şeyler Sünnet tanımının dışında dırlar. Çünkü bu saydıklarımız onun Peygamberlik göreviyle birlikte yeni ve ilk olarak zuhur eden ve tebliğ ettiği din ile ilgili şeyler değildirler. Bu hususta

ölçümüz; “*dinî hayat*” ve İslâm mesajının bizatihi kendisi olursa, neyin Sünnete dâhil neyin hariç olduğu daha kolay anlaşılabilir.

Kavramsal Çerçeve

“Onlar, babaları sünnet koyan bir kavme mensup-turlar.

Hem, her kavmin bir önderi ve sünnet koyucusu vardır”¹⁴

Sünnet sözcüğü; gerek sözlük, gerekse terim anlamıyla kullanılsın, tüm kullanımlarında şu anlam çerçevesini muhafaza eder: Bir hareket veya davranış, örnek alınan bir önder tarafından o kadar çok tekrar edilir ki, o önderin takipçileri söz konusu hareket ve davranışı kendilerine model/örnek alıp hayatlarına yansıtırlar. Özellikle Arap toplumunda, kabile reisleri o kabile için örnek alınan model şahsiyetler idiler. İmam ve reislerinde gördükleri bir davranış, yani sünneti sürekli olarak tekrar ederlerdi. Bu durum bize, Sünnet konusunda iki önemli noktanın göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir. Bunlar; “*sünnetin sürekliliği*” ve “*sünnetin takipçileri*”dir. Bu iki önemli şart, Hz. Peygamber’in davranışları için fazlasıyla söz konusudur. Daha sahabe döneminde onun her tavrı ve davranışı din ve ahlâk olarak benimsenmiş ve aynısıyla tekrar edilmeye çalışılmıştır. Fazlurrahman bunları, Sünnetin “*normatif*” ve “*formel*” özellikleri olarak belirler. Bir davranışın ve eylemin kuralsal yönü olan normatiflik özelliği, sünnetin sürekliliğini sağlarken, formel (şekilsel) özelliği de devirlere göre değişerek güncellenebilmesini mümkün kılar. Kısaca Sünnet, normatif (kuralsal) yönüyle evrensel bir özellik arz ederken, formel (şekil/zahir) özelliğiyle de tarihsel olgulara sahiptir. Biri sabit, diğeri değişken olan bu iki durum, Sünnetin kıyamete kadar Müslümanlar için örnek olmasını sağlayacak hayatî iki temel ilkeyi teşkil etmektedirler.¹⁵

Sünneti tarih ve toplumsal-sosyal gelişmelere paralel olarak güncelleyebilmenin yegâne yolu, yukarıda işaret etmeye çalıştığımız temel iki ilkeyi esas alabilmektir. Bu ilkeler işletilerek, İslâm dininin ve Hz. Muhammed (a.s.)’in insanlığa sundukları mesajın özünü (normatif) değiştirmeden, bu özü taşıyacak olan tarihsel şekli (formu) gerektiği ölçüde değiştirip dinî hayatı ve sünneti hayatımızda devamlı kılabiliriz. Norm-form uyumu tarih içindeki şartlarda kendisini bulacaktır. Ancak, aşırı şekilci anlayış, öz yerine kabuğu koyduğu için sözü edilen değişim ve dönüşüm gerçekleşmemektedir. Burada dikkat edilmesi gere-

ken husus; amaç ile araç ilişkisini doğru kurmaktır. Astıl olan amaçtır ve her koşulda korunmalıdır. Araç ise bizi amacımıza ulaştıran vasıttır. Bu vasıta; zaman, mekân ve şartlara göre değişebilir ve değişmelidir de. Her zaman ve koşulda aynı vasıtayı kullanmakta ısrar etmek, bugün bile hacca deveyle gitmeye kalkışmak veya düşman ile harpte silah yerine ok ve mızrak kullanmak ile eş anlamlıdır.

Diğer dinlerin aksine İslâm, sosyal hayatımızda yer alan giyim-kuşam, ev-bark gibi hususlarda doğrudan din ile ilgili ve onu simgeleyen bir şekil ve alamet getirmemiştir. İslâm dini, Hıristiyan rahiplerinin cübbeleri ve bel kuşakları, Sihlerin elbiseleri ve saç tıraşları gibi zahiri bir alamet getirmeyip her kültürün kendine özgü örfünü kabul etmiştir. Bu bakımdan İslâm tüm kültürlerle taşınarak evrenselleşebilme kabiliyetine haiz tek dindir. Bütün Müslümanlar din bakımından eşit olup, *ruhban sınıfı* gibi imtiyazlı bir sınıf da bulunmadığından, bir zümreyi diğerinden ayırt etmeye hizmet edecek şekil ve görüntüler İslâm dininde yoktur. Var olanlar da, İslâm'ın yeni kültürler ile etkileşimiyle ortaya çıkmış bid'atlerdir. Bu nedenledir ki, Hz. Muhammed (a.s.)'in huzuruna ilk defa çıkan yabancılar, daha önce onu tanımadıklarından; "*Hanginiz Muhammedsiniz?*" diye soruyorlardı. Çünkü o, içinde bulunduğu ve birlikte yaşadığı toplumda kendisini diğerlerinden farklı kılacak ve peygamber olduğunu belli edecek bir alamete ve şekle sahip değildi. Kendisinden sonra gelen Raşid Halifeler de onun bu Sünnetini aynı şekilde devam ettirmişlerdir.¹⁶

İzaha çalıştığımız Sünnetin norm ve form özelliklerinin dikkate alınması hususu, İslâm dininin tüm dünya kültürlerine transferini mümkün ve kolay kılarlarken, İslâm'ı on beş yüzyıl önce, içinde ilk zuhur ettiği kültürün kalıp ve şekliyle özdeşleştirmek de onu yerel ve mahallî kalmaya mahkûm etmektedir. İslam Mesajının ilk yarım asır içinde, olağan üstü bir hızla yayılıp, yayıldığı coğrafya ve kültürlerde hüsnü kabul görmesini, ilk Müslüman neslin sözünü ettiğimiz; amaç-araç, öz-kabuk ve ruh-şekil ayırımına dikkat etmiş olmalarına bağlıyoruz.

Daha sonraki yüzyıllarda ise - nerdeyse bugün bile-hâlâ o ilk neslin İslâm'ı götördükleri coğrafya ve kültürlerle sınırlı kalmış olmamız, şekilci zihniyetimiz nedeniyledir. Müslüman olmayı *Arap olmak*la karıştıran toplumlar ile (biz Türkler gibi) İslam'ı yayarken aynı zamanda Arap kültürünü de yaymayı hedefleyen Emevî ve Abbasî politikacıları sayesinde İslam dini,

ilk neslin götürebildiği coğrafya ve kültür ile sınırlı kalmıştır. Bugün sahip olduğumuz onca teknolojik imkâna rağmen İslâm'ın hızlı bir yayılma ve kabul görme sürecini yaşayamayışı, İslâm'ın mesajının artık anlamını yitirmesinden değil, İslâm'ı faklı kültür ve coğrafyalara çağdaş yöntemlerle takdim etmeyi bilemeyişimizden ve onu gerektiği gibi çağdaşlaştırmayışımızdan kaynaklanmaktadır. Biz, izaha çalıştığımız hassasiyetlerle İslâm'ın eskimez ve pürsümez mesajlarını lâyıkı veçhiyle sunmayı başaramaz isek, İslâm'ı kendi dinlerine ve kültürlerine karşı bir tehdit ve alternatif gören çağdaş dünya, olumsuz propagandalarıyla İslâm'ı terörizm ile eş anlamlı göstermeye devam edecektir. Çünkü bugün çağdaş dünyaya, maalesef Müslümanların kendilerinin sergiledikleri örnek sayesinde, o kadar çok farklı İslâm imajı sunulmaktadır ki! Bu imajın dünya ülkelerinde ve çağdaş toplumlarda meydana getirdiği intiba hiç de olumlu değildir. Örneğin, Taliban İslâmı'ndan Suudi Arabistan'ın Vahhâbî İslâmı'na, oradan Mısır ve Suriye merkezli İhvan-ı Müslimîn İslâmı'na ve nihayet çok renkli ve çeşitli Türkiye'deki cemaat Müslümanlıklarına kadar... Hangi İslâm ve hangi İslâmî hayat veya Sünnet?!!

Çağımız İslâm dünyasının muhtaç olduğu bilimsel zihniyetin, Hz. Aişe'nin mezkûr anlayış ve tavrı olduğunu düşünüyoruz. Ne zaman biz de kendimizden emin olarak; "Bugün Hz. Muhammed (a.s.) olsa idi böyle yapardı" diyebileceğiz, işte o zaman hem Sünneti güncelleyebilmiş, hem de tüm güncel sorunlarımıza cevap bulmuş olacağız.

B- Sünnet-Toplum İlişkisi

"Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj"¹⁷ adlı eserinde değerli meslektaşım M. Hayri Kırbaoğlu, bireyden topluma, oradan tüm insanlığa kadar oldukça geniş yelpazede yer alan mesajları özlü ve kısa bir şekilde vermeye çalışmıştır. Müellifin amacı, Sünnetin ilk zuhuru anında olduğu kadar bugün de hâlâ insanlığa ışık olmaya ve yol göstermeye devam edebileceğini göstermektir. Bu başlık altında biz de Sünnetin bir toplum inşasında ve sosyal hayatın dengeli ve düzenli olarak sürdürülmesinde ne gibi bir işlevinin olduğuna işaret etmeye çalışacağız. Sünnet bir toplumu oluşturmuş bir birey ve aileden, sosyal hayatın diğer kurumlarına kadar hepsine yönelik mesajlar vermiştir. Aşağıda bunları örnekleriyle birlikte sunmaya çalışacağız.

1- Sünnetin Bireye Mesajı

Kur'an, inanmak ve inanmamak arasında muhayyer kıldığı insanı, iyi veya kötü amellerden hangilerini işleyeceğini sınamak için yaratmış olduğunu beyan ederek¹⁸, kadın ve erkek, her birini fert olarak muhatap alır.¹⁹ Hesap gününde her insanı kendi yaptıklarından sorumlu tutup hesaba çekeceğini ifade eder.²⁰ Bu mesajlara baktığımızda İslâm dini, öncelikli olarak bireyi muhatap almakta ve işe bireyden başlamakta. Bir toplumun ve sosyal hayatın temel taşı, âdeta atomu olan birey başlangıçtır ve temeldir. Sağlıklı bireyler yetiştirmeden sosyal anlamda hiçbir şey inşa edilemeyecektir. Bu esas üzerinden insanları irşad etmeyi amaçlayan Kur'an; iman sahibi, takva ehli ve ihsan şuuruyla donatılmış bir yapı taşı olarak bireyi yetiştirmek ister.

Geleneğimizde Sünnete baştan beri böyle genel bir tanımla bakılmaması, zamanla sünneti bir takım nafil ibadetler ve bazı şekilsel görüntülere hasmış gibi yanlış algılamalara sebep olmuştur. Yukarıda özellikle altını çizdiğimiz; "Sünnetin, dinî hayatın tamamını kapsaması" kaydı ile "dinî hayat"a dâhil olmayan hayatın diğer alanlarını Sünnet'in dışında bırakıyoruz. Böylece, kültürel, tarihsel ve kişisel birçok husus tanım dışında kalmış olmakta ve dinî bir sorumluluk getirmemektedir.

"İhsan şuru" ile sadece kendisini düşünen değil, kendisinden daha çok başkasını, "ötekini" düşünen ve birey olarak kardeşini kendisine tercih eden ideal bir fert olması öngörülür. Bir âyet bunu; "*Kendileri muhtaç oldukları hâlde kardeşlerini kendilerine tercih ederler...*"²¹ ifadesiyle dile getirmektedir. Sahabe hayatı bu "ihsan şuru" ve "isâr" ahlâkının örnekleriyle doludur. Bireyleri bu ahlâkî duyarlılıkla yetiştirilmiş bir toplumun ne derecede sağlıklı ve sağlam bir toplum olacağı her türlü izahtan ötedir.

"*Kendiniz için arzu ettiğiniz bir şeyi, Müslüman kardeşiniz için de istemedikçe gerçek mü'min olmazsınız.*"²²

"*Müslüman, insanların onun elinden, dilinden emin olduğu kimsedir.*"²³

"*Bir Müslüman, kardeşiyle üç günden fazla dargın olamaz.*"²⁴

"*Ey mü'minler! Sizi zandan sakındırırım çünkü onun çoğu günahıdır. Birbirinizin kusurlarını aramayınız, asla birbirinize kızmayınız, öfkelenmeyiniz, birbirinizin ardından düşmanlık yapmayınız. Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz.*"²⁵

Daha birçok rivayeti nakledebileceğimiz bu konuda Hz. Muhammed (a.s.)'in hedefinin, sağlıklı bireyler yetiştirmek ve onlar ile sağlam bir toplum ve sosyal hayat kurmak olduğunu söyleyebiliriz. Medine'ye hicret ettiklerinde, kendi aralarında 125 yıl savaşmış Hazrec ve Evs kabileleriyle, Muhacir Müslümanları kardeş yaptı.²⁶ Herkes birbiriyle kardeş oldu. Birbirlerinin dertlerine ortak olup, iyi ve kötü günde birbirlerinin yanında oldular. Medine Site Devleti, insanlık tarihinde eşine nadir rastlanabilecek mükemmel bir sosyal hayata ve toplum yapısına sahipti. Bu olağan üstü durum, yukarıda nakletmiş olduğumuz mesajlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu mükemmel yapının mimarı Hz. Muhammed (a.s.) ve onun Sünnetidir.

Yine Kur'an ve Sünnetin verdiği mesajlara göre fertler, içinde yaşadıkları toplumun diğer üyeleriyle öyle bir ilişki kurmalıydılar ki, sahip oldukları servet ve imkânlardan başkalarının da yararlanmalarını sağlamalıydılar. Adına; "*İnfak*", "*Tasadduk*" ve "*Zekât*" isimlerinin verildiği bu yardımlaşma türlerinde Müslümanlar, "*paylaşma*"yı ve "*birlikte yaşama*"yı öğrenmektedirler. Mallarının belirli bir miktarını muhtaçlara ulaştırılmak üzere vermenin yanı sıra, ayrıca da kendiliklerinden yardımda bulunurlar. "*Kim Müslüman bir kardeşinin sıkıntısını giderirse, Allah da onun ahiret günü sıkıntılarını giderir. Kim bir mü'minin ayıp ve kusurunu örterse, Allah da onun ayıp ve kusurlarını kıyamet gününde örter*"²⁷, buyurarak nasıl bir toplum inşa etmek istediğini göstermektedir.

"*Sizin en hayırlınız, kadınlara karşı en hayırlı olanınızdır*"²⁸ buyurarak, daha o çağda kadın haklarını koruyan, "*Kadınları mescide gelmekten altıkoymayın*"²⁹ mesajıyla, onların da sosyal hayata katılımlarını sağlayan Hz. Muhammed (a.s.), aynı zamanda hukukî birçok düzenlemeyle, evlilik ve boşanma hakları gibi, kadınlara birçok haklar sağlamıştır. Kadın erkek ilişkilerinde de o devirde hayal bile edilemeyecek iyileştirmelerde bulunmuştur. Başlı başına bir esere konu olacak bu önemli mevzuyu bütün ayrıntılarıyla burada ele alamayacağımızdan, vermeye çalıştığımız özet bilgilerle yetiniyoruz.

2- Sünnetin Aileye Mesajı

Hz. Peygamber (a.s.) kendisi de bir aile reisi olması

hasebiyle, onun Sünnetinde aile konusu oldukça önemli yer alır. Arap toplumunda kadının aile içindeki yerinden, sosyal hayattaki yerine kadar birçok konuda önemli değişiklikler ve kadın lehine iyileştirmelerde bulunmuştur. Oldukça geniş olan bu hususu kısaca özetlemek istiyoruz.

İslam öncesi Cahiliye toplumunda, aile kurumunun en temel şartı olan evlilik ve kadın erkek ilişkisi son derece dejenere durumda idi. Erkek egemen bu toplumda erkek, maddi durumuna paralel olarak istediği sayıda kadın ile birlikte olabiliyor ve dilediği zamanda onlardan; “**sen benden boşsun**” demekle boşanabiliyordu. Birçok kadınla birlikte olma (*polygamy*) ve yine birçok erkekle beraber olma (*poliandry*) oldukça yaygındı. Aynı zamanda, kızların veya velisi buldukları kadınların, karşılıklı mehirsiz olarak değiş tokuş usulüyle evlenmeleri de yaygındı.³⁰ Kadınların evlilik anında peşin veya veresiye olarak sözleşilen mehir haklarının dışında önemli bir hakları yoktu. Bu durum, aile gibi toplumun en önemli parçasının sağlıklı ve güvensiz bir durumda oluşmasına neden olmaktaydı. Teşekkül eden ailenin başlamasında da bitmesinde de ciddi kuralların olmayışı toplumu kadın erkek ilişkileri ve ailede yetişen çocuklar bakımından da son derece sorunlu kılmaktaydı.³¹

İslâm, hedeflediği ideal toplum ve ideal ferdi, sağlıklı bir ailede yetiştirebileceğine inandığı için aile kurumuna gereken tüm önemi vermiş ve yukarıda belirttiğimiz olumsuzlukları büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Bu önemi nedeniyle İslâm kurumsal hâle getirdiği aile yapısına ilişkin hem Kur’an’da hem de Hz. Peygamber (a.s.)’in hayatında (sünnetinde) gerekli mesajlara yer vermiştir. Evliliğe teşvik edilmiş, bekârlık kınanmıştır. Evliliğin önemi birçok âyette ve hadiste vurgulanmıştır.³² Hz. Peygamber’in; “**Nikâh benim Sünnetimdir. Kim benim Sünnetimden ayrılırsa benden değildir**”³³ sözü çok meşhurdur.

Kur’an gayet açık bir şekilde zinayı yasaklamış ve kadın erkek ilişkisinde meşru olan yoldan başkasını tamamen kapamıştır.³⁴ O kadar ki hem kadınlar, hem de erkeklere başkalarının evelerine izinsiz olarak girmeleri bile yasaklanmıştır.³⁵ Arzu edilen şey sağlıklı bir aile oluşması ve bunun da topluma yansması idi. Çok bilinen şu hadis-i şerif konumuz bakımından son derece önemlidir:

“**Hepiniz çobansınız ve güttüğünüzden mesulsünüz**”, belîğ ifadesiyle başlayan hadis, tüm sorumluluk sahibi kişileri, kendisine bir sürünün emanet

edildiği çobana benzetmesi son derece önemlidir. Çünkü çobanlık, hem o toplumun çok iyi bildiği sorumluluk gerektiren bir meslektir, hem de çobanlar insanların en önemli varlıkları olan mallarını korurlar. İşte bu koruyuculuk ve sorumluluk bilincini işaret etmesi için Hz. Peygamber (a.s.) çoban benzetmesinde bulunmuştur. Hadisin tamamı ise şöyledir:

“**Hepiniz çobansınız ve güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet reisi tebaasından, aile reisi ailesinden, kadın eşinin evinden, hizmetçi sahibinin hizmetinden, hâsıl herkes bulunduğu konumda kendisinden beklenen görevlerden sorumludur.**”³⁶

Sünnet, normalif (küralsal) yönüyle evrensel bir özellik arz ederken, formel (şekil/zahir) özelliğiyle de tarihsel olgulara sahiptir. Biri sabit, diğeri değişken olan bu iki durum, Sünnetin kıyamete kadar Müslümanlar için örnek olmasını sağlayacak hayati iki temel ilkeyi teşkil etmektedirler.

3- Sünnetin Topluma Mesajı (İdeal Toplum)

Yaratılış itibarıyla medenî ve birlikte yaşamaya uygun yaratılan insanoğlu, topluca yaşayabilmek, toplumsal düzeni sağlamak ve insanlar arasında doğabilecek sorunları çözmek için de adalet ve hukuk sistemlerini geliştirmiştir. Pek tabii dinler bu tür düzenlemelerin gelişip olgunlaşmasında son derece olumlu ve doğrudan bir etkiye sahiptir. Kabilelerden müteşekkil Mekke toplumu ve Arap geleneğinde, ataların örf ve âdetleri hâkimdir. Onların uygulamaları, “**atalar sünneti**” olarak kabile bireylerini bağlayıcıdır. Hatta ona tâbi olmanın kabileye mensubiyetle doğrudan bir alâkası vardır.

Bu durumu bir şiirinde meşhur şair Lebid b. Rebîa şu şekilde ifade etmektedir:

“**Onlar, babaları Sünnet ihdas eden bir topluluğa mensupturlar.**

Nitekim her kavmin bir önderi ve onun da bir Sünneti vardır.”³⁷

Şiirin mısralarından da anlaşılacağı üzere kabile ve onun önderi, o kabileye mensup olanların onun âdetlerini ve uygulamalarını kendilerine örnek aldıkları rehber insandır. O toplumda yerleşik kural hâlinde olan bu tutum ve davranışları değiştirmek, hatta ayrı ayrı kabileleri bir metin etrafında birleştirmek ve hepini de ortak bir amaca yöneltmek son derece zordur.

İşte İslâm dini ve onun şanlı peygamberi bu zor işi başarmış ve ayrılıklar üzerine kurulu bir toplumdaki; hem inançta birlik ve vahdeti, hem de toplumsal düzenleme ve kurallara uymada beraberliği sağlamıştır.

Daha Medine'ye ilk hicretinde resmî olarak nüfus sayımı yaptırmış, dinî mensubiyetleri belirlemiş, meşhur "*Medine Vesikası*" ile de toplumsal sözleşme maddelerini, çok dinli ve uluslu olarak bir "*Ana Yasa*" metni gibi hazırlatmış³⁸ ve ona uyulmasını sağlamıştır. Bundan on beş yüz yıl önce bu derece önemli toplumsal dönüşümleri gerçekleştirmenin kolay olmadığı her düşünen insanın anlayabileceği bir gerçekliktir.

Tarihçilerin bildirdiklerine göre, yaklaşık yüz yirmi beş yıldır aralarında harbeden Evs ve Hazrec kabilelerini birleştirerek, onlardan; Kur'an'da "*Ensar*" denilen, dinin en büyük destekçilerinin oluşmasını sağlamak, eşine az rastlanır toplumsal devrimlerdendir.³⁹ Ayrıca bu kabile mensuplarını, Mekke'den hicret eden Muhacirler ile kardeş yaparak, sahip oldukları her şeyi onlarla paylaşabilecek ölçekte duyarlı ve diğergâm insanlar hâline getirmek, her hâlde ancak Allah'ın elçisine nasip olabilecek mükemmel bir başarıdır.

İslâm dini, toplumsal yardımlaşmaları; zarurî bir sorumluluk olarak "*zekât*" şeklinde belirlerken, bunun dışında, her Müslümanı imkânı ölçüsünde "*İnfak*", "*Tasadduk*" gibi sosyal yardımlaşmalara teşvik etmiş ve bizzat Hz. Peygamber kendi şahsında bunları uygulayarak yaygınlaşmasını ve gerçekleşmesini sağlamıştır. "*Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir*", buyurarak, insanları birlikte yaşadıkları diğer insanları düşünerek yaşamaya ve duyarlı olmaya çağırmıştır. Hz. Peygamber, birbirinden habersiz ve duyarsız yaşamayı İslâm'ın mesajını anlamamak ve Müslüman olmanın esprisini yakalayamamak olarak değerlendirmektedir.

Hz. Peygamber'in toplumsal değişim ve dönüşümde gerçekleştirdiği ve insanlık tarihinde, topyekûn insanlığın tekâmülüne büyük katkısı olan en önemli icraatı ise hiç kuşkusuz "*Eğitim*"dir. İçinde büyüdüğü toplumun cehaletten ne hâle geldiğini görmüş, onları tekâmül ettirmenin en sağlıklı yolunun eğitim olduğuna inanmıştır. Kendisine inen ilk ayetin "*Oku*"⁴⁰ emriyle başlaması, aynı ayetlerde; kaleminden, öğrenme ve öğretmeden bahsedilmesi, İslâm dininin hangi ilk adımla başladığını göstermesi bakımından son derece manidardır. Kur'an'ın bu hassasiyetini

çok iyi anlayan Hz. Peygamber, kadın-erkek herkese ilmin farz olduğunu beyan buyurmuş⁴¹ ve tam anlamıyla bir okuma ve yazma seferberliği ilan etmiştir. Bedir esirlerinden fidye almaya, maddî anlamda çok ihtiyacı olduğu hâlde, fidye yerine okuma ve yazma öğretme karşılığında esirlerin serbest bırakılacağını emretmesi, o çağda ortaya konulan olağan üstü bir eğitim devrimidir.⁴²

Sonuç

Allah'ın Müslümanlara örnek almaları için gönderdiği Hz. Muhammed (a.s.), bir taraftan İslâm dinini tebliğ ederken, diğer taraftan da kendisine indirilen vahyi hayata tatbik edip uygulayarak kendisine inananlara örnek oldu. Ona inanan Müslümanlar, onda gördükleri şeyleri aynısıyla örnek almada hiç tereddüt etmediler. Onlar, onun yaptığı şeyin doğruluğuna ve Allah'ın onlardan istediği şeyin de bu olduğuna inanmaktaydılar. Çünkü birçok Kur'an âyeti; Hz. Muhammed (a.s.)'e uymayı ve ona tâbi olmayı emreliyordu.

İlk Müslümanlar, Hz. Muhammed (a.s.)'in örnekliğini vahyin paralelinde idrak ediyorlar, bir taraftan vahyin indirilişine şahit olurlarken, diğer taraftan da onun bizzat peygamber tarafından uygulanışını gözlemliyorlardı. Böylece sahabe neslinde, İslâmî hayatı Hz. Peygamber ile birlikte yaşama şansıyla, hem dinî hayatın pratiği, hem de İslâm'ı anlama ve uygulama konusunda oldukça sağlıklı bir mantık gelişti. Hz. Peygamber'in vahiy karşısındaki tavır, hassasiyeti ve vahyi anlayış tarzı onlara da yansdı. Böylece sahabe neslinin gözünde Hz. Muhammed (a.s.), sadece kendilerine vahyi tebliğ eden bir elçi olarak değil, aynı zamanda bu vahyi; a) nasıl anlayacakları, yorumlayacakları, b) nasıl uygulayıp tatbik edecekleri konusunda da örnek alacakları bir prototip oldu. Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatından sonraki süreci işte bu bilinçle yönettiler ve büyük bir başarı elde ettiler. Hz. Peygamber'in örneklediği bu dinî Yaşam'a ve sahabe neslinin devam ettirdiği bu pratiğe SÜNNET diyoruz. Sünnet o günden bugüne Müslümanlar için bir rehber ve yol gösterici olmuştur. Bundan sonra da bizler için aynı rehber olma özelliğini taşımaktadır. Sünnet bu anlam ve özelliğini asla kaybetmeyecek olan dinî bir esas ve örnekliktir.

Hiç şüphesiz insan hayatı sürekli değişecek ve ilerleyecektir. Bu değişim ve ilerleme bazen olumlu, bazen de olumsuz yönde olabilir. Bu durum her zaman görecelidir. Çünkü birilerine göre "*ilerleme*" olan bir

durum, başkalarına göre “gerileme” olarak anlaşılabilir. Bir Müslüman için ilerlemenin yönü, vahiy içinde belirtilen ve Hz. Muhammed (a.s.) tarafından ilk örneği sunulan anlayışın temsil ettiği cihettir. Dünya hayatı nereye evrilirse evrilsin bizim tutunacağımız ve ayağımızı basacağımız sabit noktamız Sünnet olmalıdır. Bu açıdan biz Müslümanlar için Sünnet, sürekli güncel tutacağımız, güncelleyeceğimiz, çağımızın ve çağların muhtaç olduğu mesajları kendisinden çıkaracağımız bir kaynaktır. Sürekli besleneceğimiz bir pınardır. Onda her zaman ihtiyaç duyduğumuz ilkeleri bulacağız. Doğru anladığımız zaman da sorunlarımızı çözebilecek ve hayatımızı daha mazbut yaşama imkânımız olacaktır. ■

dipnotlar

- ¹ Bu konuda bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an İslâmî ya da Kur'anıcılık Söylemi Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler*, Nida Dergisi, Aralık-Ocak 2010, s. 14-21.
- ² Bu konuda erken dönemde, daha sahabe'nin hayatta olduğu sıralarda; “Bize Kur'an yeter” diyen kimselerin zuhur ettiği ve sahabe'nin onlar ile mücadelede bulunduğu dair rivayetleri İmam Suyûtî müstakil bir eserde toplamıştır. Geniş bilgi için bkz. Celaleddin Suyûtî, *Miftâhu'l-Cenneti fi'l-İhticâci bi's-Sünne*, Mısır 1402.
- ³ İlk dönem Fukahânın üstlenmiş olduğu misyon budur. Mezhep imamları ve müctehitler, Sünnetin meşruyetini değil, nasıl anlaşılıp kendi çağlarına adapte edileceğiyle ilgilenmişlerdir. Bu konuda bkz. Muhammed Mustafa eş-Şelebî, *Ta'îlî'lî'l-Ahkâm*, Beyrut 1981, s. 10-96. Ayrıca bkz. Bünyamin Erul, *Sahabe'nin Sünnet Anlayışı*, T.D.V.Y., Ankara 1999.
- ⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, İlahiyat Y., Ankara 2005, s. 11. Ayrıca bkz. Ahmet Keleş, *Sünnet Yeni Bir Tanım Denemesi*, İnsan Y., İstanbul 2003, s. 11-16. Burada memnuniyetle belirtmemiz gereken bir hususu işaret etmek istiyorum. İlahiyat Fakültelerinde “*Hadis ve Sünnetin Çağdaş Yorumu*” adıyla okutulan ders, yukarıda sözünü ettiğimiz sorunu çözmeye yönelik ilke ve prensipleri bir ölçüde öğrencilere öğretmeyi amaçlamaktadır. İlahiyat yüksek tahsili yapan öğrencilerin, Sünnetin güncelleştirilmesi sorunundan haberdar olmaları ve konuyla ilgili temel ilkeleri öğrenmeleri son derece önemlidir.
- ⁵ Problematik konusunda geniş bilgi için bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız* (trc. Sait Aykut), Kitabevi Y., İstanbul 2000, s. 31-33.
- ⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız*, s. 31-35.
- ⁷ Geniş bilgi için bkz. M. G. S. Hadogson, *İslam'ın Serüveni*, İz Y., İstanbul 1993, I, 1-32.
- ⁸ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, Metis Y., İstanbul 1997, s. 20-23.
- ⁹ San'ânî, Abdurrezzak b. Hemmâm, *el-Musannef*, III, 149.
- ¹⁰ Hadis-i Şerifî; “Allah bu dini desteklemek için her yüz yılın başında bir müceddid gönderir ve onunla dini yeniler.” Bkz. Ebû Davûd, *Sünen*, Melâhim. 1.
- ¹¹ Muhammed el-Hudârî Bek, *Usûlü'l-Fıkıh*, Mısır 1969, s. 5.
- ¹² Muhammed Accâc el-Hatîb, *Sünnetin Tespiti*, (trc. Meh-

met Aydemir), Akademi Y., İstanbul 2005, s. 33-37.

- ¹³ Ahzâb, 33/21.
- ¹⁴ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut tsz., IV, 216.
- ¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu* (trc. Salih Akdemir), Ankara 2000, s. 25-29.
- ¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, *Sünnet: Yeni Bir Tanım Denemesi*, s. 161.
- ¹⁷ M. Hayri Kırbaoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, İlahiyat Y., Ankara 2005.
- ¹⁸ Mülk, 67/2.
- ¹⁹ Nisâ, 4/32.
- ²⁰ Zilzâl, 99/7-8.
- ²¹ Haşr, 59/9.
- ²² Buhârî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71; Tirmizî, Kıyâme, 59; İbn Mâce, Mukaddime, 9; Dârimî, İst'izân, 5.
- ²³ Buhârî, İmân, 4-5; Müslim, İmân, 64; Tirmizî, Kıyâme, 52; Nesâî, İmân, 8; İbn Hanbel, *el-Müsned*, II, 163.
- ²⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, Hüsnu'l-Huluk, 4, H. No: 14 (1683).
- ²⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, Hüsnu'l-Huluk, 4, H. No: 15 (1684).
- ²⁶ İbn Hişâm, Ebû Muhammed, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Kahire 1995, I, 429-30. Ayrıca bkz. İbrahim Sarmış, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, T.D.İ.Y., Ankara 2005, s. 139-41.
- ²⁷ Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58; Ebû Dâvûd, Edeb, 38; Tirmizî, Hudûd, 3; Birr, 19.
- ²⁸ İbn Mâce, Nikâh, 50.
- ²⁹ Buhârî, Cumâ, 13; Müslim, Salah, 136; Ebû Dâvûd, Salah, 52.
- ³⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hayrettin Karaman, *Asr-ı Saadette İslam Hukukunun Oluşumu*, C. III, s. 26; ayrıca bkz. M. Akif Aydın, T.D.V.İ.A., *Aile* mad. C. II, s.196.
- ³¹ Bu konuda bkz. Mehmet Birekul ve Fatih Mehmet Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*, Yediveren Y., Konya 2001, s. 123.
- ³² Bu konuda bkz. Hucurât / 3; Araf / 189; Zümer /6; Nahl / 72; Nur / 32.
- ³³ Buhârî, Nikah, 1; Müslim, Nikah, 1; İbn Mâce, Nikah, 1.
- ³⁴ Bu konuda âyetler için bkz. Furkan / 68; Nur / 30-31.
- ³⁵ Nur /27.
- ³⁶ Buhârî, Cuma, 11.
- ³⁷ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut tsz., IV, 216.
- ³⁸ İbrahim Sarmış, a.g.e., s. 142-43.
- ³⁹ Bu konuda şu ayetlere bkz. Tevbe, 9/100, 118; Saff, 61/14.
- ⁴⁰ Alak, 96/1.
- ⁴¹ İbn Mâce, Mukaddime, 17.
- ⁴² İbrahim Sarmış, a.g.e., s. 161-62.